

УДК 321.64

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-4\(64\)-8](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-4(64)-8)

Людмила КРИВА

директор Центру координації наукових видань та розвитку міжнародного співробітництва,
Міжрегіональної Академії управління персоналом,
вул. Фрометівська, 2, Київ, Україна, 03039
ORCID: 0000-0002-8766-1543

Liudmyla KRYVA,

Director of the Center of Scientific Publications Coordination and Development of International Cooperation
Interregional Academy of Personnel Management, Interregional Academy of Personnel Management,
Frometivska str., 2, Kyiv, Ukraine, 03039
ORCID: 0000-0002-8766-1543

МОДЕЛІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ¹

MODELS OF DEMOCRATIC TRANSFORMATIONS IN POLAND AND UKRAINE IN THE EARLY 1990S

У дослідженні проведено аналіз особливостей процесів політичного транзиту посткомуністичних країн, які відбувалися на початку 1990-х років та виокремлено моделі демократичних змін, що реалізувалися в Польщі та Україні. Демократичні перетворення передбачали встановлення перехідних режимів, що продемонструвало можливість поетапного розвитку постсоціалістичних країн, де наявна антагоністична боротьба, формування ліберальних правил та посилення демократичних інститутів. Шлях, який пройшли Польща та Україна у розбудові демократичного суспільства, характеризують власні особливості, специфічні риси та зовнішні й внутрішні умови. Метою статті є проведення аналізу моделей демократичних перетворень, які реалізувалися в Польщі та Україні на початку 1990-х років. Встановлено основні передумови, що визначили необхідність демократичних трансформацій в Польщі та Україні; визначено ключові моделі демократичних перетворень постсоціалістичних країн; виявлено особливості процесів демократичного транзиту в Польщі та Україні на початку 1990-х років; встановлено відмінності щодо демократичного транзиту в Польщі й Україні. Наголошено на тому, що результат різного рівня дієздатності держав і наявні обмеження призвели до різного перебігу демократичних трансформацій та упровадження різних моделей досліджуваних країн. Серед існуючих підходів науковців до демократичного транзиту можливо виокремити моделі, які характерні для історичного шляху Польщі («перестановки», «форсований перехід», стратегія еліт компромісного характеру). Варіант «затягнутого переходу» та модель нав'язаного переходу реалізувалися в Україні. Аналіз демократичного транзиту в Польщі й Україні свідчить про суттєво вищий рівень здатності суспільства до демократичних трансформацій у Польщі. В Україні відсутність радикальної зміни еліт значно сповільнило історичні процеси демократичних перетворень.

Ключові слова: демократія, політичні трансформації, Україна, Польща, ідеологія, моделі.

The study analyzed the features of the processes of political transit in post-communist countries that took place in the early 1990s and identified the models of democratic changes implemented in Poland and Ukraine. Democratic transformations involved the establishment of transitional regimes, which demonstrated the possibility of gradual development of post-socialist countries where there is an antagonistic struggle, the formation of liberal rules and the strengthening of democratic institutions. The path taken by Poland and Ukraine in building a democratic society is characterized by its own peculiarities, specific features, and external and internal conditions. The purpose of the article is to analyze the models of democratic transformations that were implemented in Poland and Ukraine in the early 1990s. The main prerequisites that determined the need for democratic transformations in Poland and Ukraine were established; key models of democratic transformations of post-socialist countries are identified; the peculiarities of the processes of democratic transit in Poland and Ukraine in the early 1990s were revealed; differences are established regarding democratic transit in Poland and Ukraine. It is emphasized that the result of different levels of states' capacity to act and the existing limitations led to the different course of democratic transformations and the implementation of different models in the studied countries. Among the existing approaches of scientists to the democratic transition, it is possible to single out models that are characteristic of the historical path of Poland ("reshuffles", "forced transition", the strategy of elites of a compromising nature). The "delayed transition" option and the forced transition model were implemented in Ukraine. The analysis of democratic transit in Poland and Ukraine indicates a significantly higher level of society's capacity for democratic transformations in Poland. In Ukraine, the lack of a radical change of elites significantly slowed down the historical processes of democratic transformations.

Key words: democracy, political transformations, Ukraine, Poland, ideology, models.

¹ Стаття підготовлена в рамках реалізації проєкту «Грант на старт» університету імені Миколая Коперника в м. Торунь (Республіка Польща).

Постановка проблеми. В історії становлення та розвитку багатьох країн світу періодично відбуваються докорінні зміни політичних інститутів, що особливо відобразилося в останній чверті ХХ століття. Масштабні процеси демократичних перетворень торкнулися і країн Східної Європи, де довгий час домінували авторитарні режими, що сповідували комуністичну ідеологію. В процесі транзиту та формування нових політичних систем та еліт відбулося становлення демократичних цінностей та ідеалів, змінилася суспільна свідомість, виокремилися нові інститути та ідеологічна прихильність. Демократичні трансформації виявили власну складність та неоднозначність цілей і засобів, механізмів політичних перетворень, національних особливостей, основоположних парадигм. Враховуючи часові межі процесів, вплив різних чинників, зміни соціально-політичної ситуації, демократичні зміни інколи не досягають бажаних цілей та не повністю відповідають соціальним очікуванням. Досить поширеним у демократичних перетвореннях є встановлення перехідних чи гібридних режимів, що підкреслює можливість поетапного розвитку постсоціалістичних країн, де можливі прояви антагоністичної боротьби, утвердження ліберальних підходів та посилення демократичних інститутів. Шлях, що було пройдено Польщею та Україною до формування демократичного суспільства, мав власні особливості, специфічні риси та зовнішні й внутрішні умови. Аналіз закономірностей, етапів, типології та моделей посткомуністичного демократичного транзиту залишається актуальним завданням політологічної науки, що дозволить визначити основні вектори подальшої політичної модернізації країни в межах європейської інтеграції та розбудови демократичного суспільства.

Аналіз останніх публікацій за тематикою. Питання особливостей переходу від тоталітарного суспільства, становлення сучасних демократій, особливостей демократичних трансформацій постсоціалістичних країн в кінці 1980-х – початку 1990-х років було предметом дослідження таких науковців як М. Вегеш, Г. Зеленько, В. Климончук, Р. Кополовець, Ю. Мацієвський, І. Милосердна, Б. Райковський, О. Стойко, С. Хантінгтон та ін. В той же час, важливим питанням, в продовження наукових розвідок, залишається аналіз особливостей моделей, що виокремилися в процесі демократичного транзиту в Польщі та Україні періоду кінця 1980-х та початку 1990-х років.

Мета роботи – проведення аналізу моделей демократичних перетворень, які відбувалися

в Польщі та Україні на початку 1990-х років.

Виклад основного матеріалу. Досить масштабні та швидкі темпи демократичних перетворень у Східній Європі, що ознаменували собою початок 1990-х років, при всій своїй націленості на позитивні результати, мали низку суттєвих невідповідностей та відхилень. Ключовими чинниками наявності розвиненої демократії є чіткі критерії: забезпечення верховенства права, дотримання прав та свобод громадян, розподіл владних повноважень, підзвітність та прозорість. Особливостями транзитивних процесів, що формували нову політичну реальність, можна розглядати певну невідповідність вищевказаних критеріїв в силу незавершеності суспільних перетворень, внутрішньодержавних протиріч, історичних рефлексій.

Під поняттям транзиту науковцями розуміється реалізація процесів, які відбуваються з моменту початку розпаду однієї моделі політичного режиму та формуванням іншої моделі політичного устрою. Демократизація є другим етапом транзиту від авторитарної до демократичної політичної системи, що передбачає ліберальні підходи, конкурентну боротьбу за контроль над виконавчою владою на основі вільних виборів. Демократичний транзит базується на соціальних та інституціональних змінах, які забезпечують заміну авторитарних/тоталітарних моделей державного управління демократичними, що передбачає реалізацію окремих стадій [1; 2].

В сучасних політологічних дослідженнях наводяться аргументи щодо взаємозв'язку між наявним ступенем державної дієздатності та успішністю демократичних трансформацій. Проблематика постсоціалістичних країн посилювалася потребами економічних змін, впровадженням демократичних принципів, модернізацією країни, необхідністю зростання ролі громадянського сектору, реформатуванням політичних сил та зовнішньої політики, пошуку національної самоідентичності. В результаті різного рівня дієздатності держав, успіх впровадження змін був неоднаковим, враховуючи встановлення обмежень щодо напрямів та способів реформування та досягнень у їх упровадженнях. Наявна різниця державної спроможності на початкових стадіях демократичних перетворень створили обмеження політичним силам щодо інструментарію реформування політичної та економічної сфер. Крім того, між дієздатністю держави та демократією у країнах постсоціалістичного минулого було встановлено сильну емпіричну залежність у часі [3].

Особливість демократичного транзиту

спирається на можливі способи політичного руху, що передбачає суттєву кількість варіантів вирішення завдань та проблематики, обмежених умов, національної автентичності. Науковці виокремлюють наступні стадії переходу від авторитарного політичного режиму до демократичного: лібералізація; демократизація; соціалізація [4].

Процес демократичної трансформації є складно структурованою моделлю і передбачає наявність фаз: поява реформаторів; отримання реформаторами влади; неоднозначна лібералізація; домовленості з консерваторами; опозиційне кооптування. Модель демократизації С. Гантінгтона передбачає постадійні процеси заміни: боротьба з режимом; падіння режиму; боротьба після зміни режиму. Інша модель демократизації – модель «перестановки», яка спирається на результати об'єднання дій владної еліти та опозиційних сил [5], що відбулося, наприклад в Польщі. Є моделі, де в якості ключових чинників трансформації дослідники виокремили: ключових учасників у процесі переходу (маси та еліта), їх стратегії (силові та компромісні). «Форсований перехід» характеризує країни з прискореними темпами демократизації (наприклад, Польща), «затягнутий перехід» реалізувався в країнах з повільними темпами політичних перетворень, що властиве для України [4].

М. Вегеш та Р. Кополовець розглядають трансформацію як породжену значною кількістю чинників самоорганізуючу еволюцію в процесах якої змінюються нові компоненти, а рух передбачає не запрограмованість, а конфліктність, амбівалентність за своїми специфічними результатами, невизначеністю процесів трансформації [6]. Ефективність та результативність демократичних змін можливо оцінити на основі: демократичної виборчої системи; системи противаг і стримувань у механізмі розподілу гілок влади; високого рівня політичної культури; розвиненого громадянського суспільства; впровадження механізмів ринкової економіки; ефективної антикорупційної політики; незалежності та ефективності судової гілки влади; свободи слова та преси; розвиненого середнього класу; дотримання принципу верховенства права [7].

Ще один підхід виокремлює варіанти моделей демократичних перетворень: модель на основі укладання «пакту» – стратегія еліт узгоджувального характеру (успішно впроваджена в Польщі); модель реформаторського переходу на основі стратегії мас, що має характер компромісів, але при надмірному

затягуванні у часі не може створити надійний консолідований демократичний режим; модель революційного переходу на основі силових стратегій мас; модель нав'язаного переходу – силові стратегії еліти, які переймаються боротьбою за владу (притаманна країнам СРСР) [8].

Виділяючи пострадянські країни під умовною назвою «перехідної демократії», В. Кулик до останніх відносить: Киргизстан, Грузію, Молдову та Україну. Під перехідними демократіями слід розглядати країни, які досягли елементів плюралістичної демократії шляхом акцій протесту, силової зміни влади та державного правління [6].

Україна після здобуття незалежності отримала у спадок пострадянські інститути влади. Верховна Рада очолювана Президією виконувала в УРСР функції носія влади, призначаючи та контролюючи Раду Міністрів (виконавча гілка влади), Верховний суд та прокуратуру. Повноваження президії Верховної Ради у липні 1991 р. була передана нововведеній посаді Президента, а функції виконавчої влади перейшли до Кабінету Міністрів. На шляху впровадження демократії більш успішними посткомуністичними країнами стали країни з найменшою тоталітарною спадщиною. На початку демократичної трансформації Україна не сформувала повноцінних державних інститутів, і не виокремилася у повноцінну націю, хоча тогочасне радянське керівництво було задоволене можливістю об'єднати приналежні території в унітарну республіку на основі української більшості. Проведені голосування у 1991 р. визначили бажання українських громадян мати незалежну державу, хоча й на основі соціалістичного минулого, подолати яке було досить складно. Таким чином, проукраїнський світогляд населення мав потужність для орієнтування більшості та частини еліт до отримання незалежності. В той же час, зазначений вплив не зміг домінувати в Україні з початком незалежності. Тягар інститутів радянського періоду та тяжіння до минулих політичних орієнтацій у більшості громадян мінімізували потенціал і можливості національно-орієнтованих сил, які були опозиційно налаштовані до посткомуністичних керівників [9].

Український політикум складала об'єднані авторитарним минулим представники колишньої партійної номенклатури та приналежні до галузевої специфіки керівники великих підприємств, що сформували в своїй основі політико-економічні групи (ПЕГ). Вибори в 1990 р. на конкурентній основі закріпили владу за представниками КПУ (381 депутат

із 449 місць в парламенті). Націонал-демократичні сили вдалися до компромісу щодо надання владних повноважень комуністам в обмін на підтримку останніми української держави. Зазначені дії націонал-комуністів і частини націонал-демократів визначили спрямування демократичного транзиту в Україні, що дозволило номенклатурній більшості поглинути націонал-демократів. Подальші події закріпили на декілька десятиліть домінування комуністичної ідеології у політиці, і не дивлячись на окремих представників демократичних сил у владі, демократичне та ринкове реформування було загальмоване [9].

Відмінності між моделями демократичних трансформацій у країнах Вишеградської групи були досить невизначеними. Але слід відзначити, що демократизація Польщі відбулася ендогенно та завдяки розвитку опозиції та протестних груп на основі політики лібералізації, яка реалізовувалася режимами «реального соціалізму» [10]. Кризові явища «реального соціалізму» базувалися на спільній основі, синхронності, певній схожості та взаємній пов'язаності процесів, які відбувалися наприкінці 1980-х та на початку 1990-х років у Центральній Європі. Демократичні зміни проявилися за рахунок формування елементів громадянського суспільства, яке тяжіло до демократичних основ політичного устрою, що постулювало економічний та політичний плюралізм, дотримання прав і свобод громадянина та взаємну толерантність.

Слід зауважити, що в Польщі відбулася значна трансформація системи влади та суспільних інститутів у період поширення авторитарного способу управління. Початком формування протестних рухів опозиційного характеру у Польщі можна визначити кінець 70-х років ХХ ст., що стало першим проявом суспільно-політичного протесту в соціалістичного табору. Реєстрація незалежної профспілки «Солідарність» у 1981 р., яка була визнана польською владою опозиційною організацією, що переросла в опозиційний суспільно-політичний рух, стало початковим етапом трансформації. Кризові події 1980-1981 рр. прискорили створення широкої суспільної опозиційності до авторитарного режиму, що в якості основних методів протиставлення використовувала просвітницько-видавничу та культурну діяльність. Наявний рівень свободи, який залишився у гуманітарній сфері, незважаючи на політичний авторитаризм, сприяв ліберальним настроям у польському суспільстві [11].

Політичне протистояння 1981-1989 рр. у Польщі спричинило політичними силами

(Польською об'єднаною робітничою партією та «Солідарністю») використання стратегії співпраці в якості подальшого розвитку та стабілізації. Як завершення зазначеного підходу стали об'єднаними перемовинами між комуністичним режимом та представниками опозиції, де встановлювалися завдання щодо вироблення проекту нових інституціональних умов, що взаємоузгоджували інтереси влади та опозиції, забезпечували політичний консенсус в умовах політичних змін [12].

Демократичний транзит в Україні кінця 1980-х-початку 1990-х років був також побудований на національних особливостях та політичних традиціях, що відобразилися у взаєминах влади й опозиційних сил. Існувала думка, що наявність опозиційних сил в країні та використання досвіду постсоціалістичних європейських країн, сприятиме динаміці демократичних перетворень та побудові власної моделі демократії. Але адаптація інкорпорованих політичних інститутів і практик, як і власне весь перехід від авторитаризму до демократії, проходили в Україні досить неоднозначно та складно. На початку 1990-х років в Україні на відміну від Польщі, суттєвої зміни еліт від комуністичної до демократичної не відбулося. Враховуючи збереження власних позицій радянської номенклатури, ідеологічна боротьба в межах парламенту продовжувалася багато років, не зважаючи на законодавчі зміни. Політичні дискусії щодо впровадження в Україні парламентської чи президентської форм правління ускладнювали розуміння ідеологічної приналежності політичних сил. В середині 1990-х років посилювалося об'єднання інтересів постсоціалістичних владних еліт та представників великого бізнесу. Тому міжпартійна боротьба зміщувалася з політико-ідеологічної сфери у бізнес відносин, а політична мотивація їхніх конфліктів ставала облаштуванням справжньої сутності [13; 14].

Конфліктологічна парадигма дозволяє визначити особливості процесів демократичних перетворень пострадянських країн, а саме протиріччя та його соціальне середовище в якості цілого, де конфліктна взаємодія визначається як наслідок, механізм та причина наявних змін [13]. В Україні та Польщі, які знаходились в однакових початкових умовах, наприкінці 1980-х та на початку 1990-х років розвивався конфлікт між комуністичною владою та опозиційними силами. Формування нового політичного середовища та багатопартійність загострили в країні конкурентні настрої, особливо в період перших демократичних виборів та під час формування парла-

ментської більшості. Проблематика процесів подальшого демократичного розвитку передбачала пошук компромісних рішень у ході перемовин між представниками комуністичної влади та опозиційними силами. Наявність певної рівноваги сил та наростання політичного конфлікту між критиками та прихильниками авторитарної моделі управління вимагало зниження рівня суперечностей з метою недопущення силових шляхів його вирішення. У виборах до Верховної Ради УРСР в 1990 р., які відбулися за демократичними конкурентними принципами, посткомуністична еліта втримала контроль над законодавчою гілкою влади. Результатом виборів стала схема парламентської діяльності на основі розподілу на більшість і меншість при відсутніх правилах політичного функціонування (нерегламентовані політико-правові засади взаємодії політичних опонентів, невизначеність механізму формування уряду парламентською більшістю). Таким чином, парламентська опозиційна сила в парламенті не отримала функції контролю щодо уряду, зайнявши радикальну антикомуністичну позицію, що посилювало ідеологічне протиборство між представниками комуністів та опозиції [15].

Порівняння особливостей демократичних перетворень у Польщі й Україні демонструє суттєво вищий рівень суспільної здатності до демократичних трансформацій політичного режиму в Польщі, ніж в Україні. Зазначене стало проявом того, що демократичні перетворення Польщі реалізовувалися в межах об'єднаної держави та нації. Основними причинами, які сповільнили демократичні трансформації України, слід визначити: довготривале домінування комуністичного режиму; початковою стадією перетворень був тоталітаризм, а не авторитаризм; відсутність функціонування ринкової економіки; недостатня кількість консолідованої щодо стратегічних напрямів розвитку країни еліти; потреби одночасно з процесами демократичних перетворень формувати державність і створювати

політичну націю; недостатня підтримка демократичного перетворення суспільством, нерозвиненість інститутів громадянського сектору; слабка фінансова та політична підтримка демократичних змін західними країнами.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, складні та неоднозначні процеси демократичних перетворень, які реалізовувалися в Польщі та Україні на початку 1990-х років, призвели до створення суттєво нової політичної формації на основі демократичних принципів побудови держави. Демократичний транзит постсоціалістичних країн передбачав одночасне вирішення економічної проблематики, впровадження демократичних основ, формування партійних сил. Але результат різного рівня дієздатності держав, обмеження щодо напрямів та способів реформування і їх впровадження призвело до неоднакового перебігу демократичних трансформацій та впровадження різних моделей. Серед існуючих підходів науковців до демократичного транзиту можливо виокремити модель «перестановки», «форсованого переходу» та модель на основі укладання «пакту» (стратегія еліт компромісного характеру), які характерні для історичного шляху Польщі. Варіант «затягнутого переходу» (повільні темпи політичних перетворень) та модель нав'язаного переходу (силові стратегії еліти, які переймаються боротьбою за владу) реалізувалися в Україні. Аналіз демократичного перетворення в Польщі й Україні свідчить про суттєво вищий рівень здатності суспільства до демократичних трансформацій у Польщі. В Україні політична ситуація та відсутність радикальної зміни еліт від комуністичної до демократично орієнтованої значно сповільнили історичні процеси демократичних перетворень. В подальших дослідженнях актуальним є проведення аналізу законодавчого закріплення демократичних змін у постсоціалістичних країнах.

Література:

1. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. За наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. 778 с.
2. Публічне управління : термінол. слов. / уклад. : В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін. ; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ : НАДУ, 2018. 224 с.
3. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. 416 с.
4. Милосердна І. М., Моделі демократичних перетворень в кінці ХХ–на початку ХХІ ст.: регіональний вимір. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 61. С. 67–76.
5. Huntington S. The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press., 1991. 366 p.

6. Вегеш М. М., Кополовець Р. В. Демократичний транзит у країнах пострадянського простору: генеза, моделі, етапи. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Випуск 33. С. 94–100.
7. Райковський Б. Критерії демократизації виборчого процесу. *Вісник Центральної Виборчої Комісії*. № 1(7). 2007. С. 32–37.
8. Brzezinski Z. *Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Liberty, 1989. 278 p.
9. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги XXI, 2016. 552 с.
10. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами / за заг. ред. Ф. М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. 488 с.
11. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть / Упоряд. М. Лендєл. Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2016. 464 с.
12. Зеленько Г. І. Передумови формування конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 2. С. 64–84.
13. Степанова Н. Конфліктна взаємодія суб'єктів української політики: нові умови, нові правила, нові підходи до вивчення. *Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства: зб. наук. праць*. Одеса: Одеський нац. ун-т ім. Мечникова, 2013. С. 201–222.
14. Климончук В. Й. Передумови та інституціоналізація взаємовідносин влади і опозиції в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи): досвід для України. *Політичне життя*. 2020. №. 2. С. 12–18.
15. Бусленко В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2015. №. 5. С. 73–79.

References:

1. Khoma, N. M. (2014). *Politolohiya: navchal'nyy entsyklopedychnyy slovnyk dovidnyk dlya studentiv VNZ I-IV rivniv akredytatsiyi*. [Political science: an educational encyclopedic dictionary, a guide for students of universities of I-IV levels of accreditation]. Lviv: «New World – 2000». 778 s. [in Ukrainian].
2. Kuybida, V. S. (2018). *Publichne upravlinnya : terminol. slov.* [Public administration: terminological dictionary]. Kyiv : NADU, 224 s. [in Ukrainian].
3. Stoyko, O. M. (2016). *Transformatsiya politychnykh instytutiv u suchasnykh perekhidnykh suspil'stvakh: monohrafiya* [Transformation of political institutions in modern transitional societies: monograph]. Kyiv: Institute of State and Law named after V.M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine; «Logos», 416 s. [in Ukrainian].
4. Miloserdna, I. M. (2018). *Modeli demokratychnykh peretvoren' v kintsi KHKH–na pochatku KHKH st.: rehional'nyy vymir* [Models of democratic transformations in the late 20th–early 21st centuries: regional dimension]. *Aktual'ni problemy polityky*. Vyp. 61. S. 67–76 [in Ukrainian].
5. Huntington, S. (1991). *The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman and London: University of Oklahoma Press. 366 p. [in English].
6. Vegesh, M. M., Kopolovets, R. V. (2020). *Demokratychnyy tranzyt u krayinakh postradyans'koho prostoru: geneza, modeli, etapy* [Democratic transit in the countries of the post-Soviet space: genesis, models, stages]. *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies*. Issue 33. S. 94–100 [in Ukrainian].
7. Raikovskiy, B. (2007). *Kryteriyi demokratyzatsiyi vyborchoho protsesu*. [Criteria for democratization of the electoral process]. *Visnyk Tsentral'noyi Vyborchoyi Komisiyi*. № 1(7). S. 32–37 [in Ukrainian].
8. Brzezinski, Z. (1989). *Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Liberty, 278 p. [in English].
9. Matsievskiy, Yu. V. (2016). *U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsiy politychnoho rezhymu v Ukrayini (1991–2014) : monohrafiya* [In the trap of hybridity: zigzags of transformations of the political regime in Ukraine (1991–2014): monograph.]. Chernivtsi: Books XXI. 552 s. [in Ukrainian].
10. Rudych, F. M. (2016). *Politychna vlada i opozytsiya v Ukrayini: porivnyal'nyy analiz iz zarubizhnymy krayinamy* [Political power and opposition in Ukraine: a comparative analysis with foreign countries]. Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny. 488 s. [in Ukrainian].
11. Lendyel, M. (2016). *Politychni transformatsiyi u krayinakh Tsentral'noyi Yevropy naprykintsi XX – na pochatku XXI stolit'* [Political transformations in the countries of Central Europe at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries]. Uzhhorod: Polihraf tsentr «Lira», 464 s. [in Ukrainian].
12. Zelenko, G. I. (2015). *Peredumovy formuvannya konstruktivnoyi opozytsiyi v krayinakh Vyshegradskoyi hrupy* [Prerequisites for the formation of constructive opposition in the countries of the Visegrad Group]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny*. Vyp. 2. S. 64–84 [in Ukrainian].
13. Stepanova, N. (2013). *Konfliktna vzayemodiya sub'yektiv ukrayins'koyi polityky: novi umovy, novi pravyla, novi pidkhody do vyvchennya* [Conflict interaction of subjects of Ukrainian politics: new conditions,

new rules, new approaches to study]. *Doslidzhennya politychnoyi vzayemodiyi v umovakh transformatsiyi suspil'stva: zb. nauk. prats'*. Odesa: Odes'kyu nats. un-t im. Mechnykova. S. 201–222 [in Ukrainian].

14. Klymonchuk, V. Y. (2020). *Peredumovy ta instytutsionalizatsiya vzayemovidnosyn vlady i opozytsiyi v krayinakh Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy (na prykladi krayin Vyshehrads'koyi hrupy): dosvid dlya Ukrayiny* [Preconditions and institutionalization of relations between the government and the opposition in the countries of Central-Eastern Europe (on the example of the countries of the Visegrad Group): experience for Ukraine.]. *Politychne zhyttya*. №. 2. S. 12–18 [in Ukrainian].

15. Buslenko, V. (2015). *Konfliktnyy kharakter vzayemovidnosyn mizh vladoyu ta opozytsiyeyu v Ukrayini: prychny ta politychni naslidky* [The conflictual nature of the relationship between the government and the opposition in Ukraine: causes and political consequences]. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. №. 5. S. 73–79 [in Ukrainian].